

Slobodan BANKOVIĆ¹
Mirjana ĐORĐEVIĆ
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

SEKSUALNOST OSOBA SA AUTIZMOM: PRISTUPI SEKSUALNOJ EDUKACIJI²

Istraživanja sprovedena u poslednje dve decenije uticala su na potpunije razumevanje seksualnog ponašanja osoba sa autizmom, ali i na potrebu da se ovom pitanju posveti veća pažnja. Iako veliki broj osoba sa autizmom ispoljava seksualna interesovanja i različite forme seksualnog ponašanja, to se ne manifestuje uvek na socijalno prihvatljiv način. U radu je dat prikaz nekih pristupa seksualnoj edukaciji osoba sa autizmom, kao i prikaz specifičnosti seksualnog ponašanja koji mogu biti relevantni za kreiranje i primenu odgovarajućih programa seksualne edukacije za ovu populaciju. U uslovima tekućih procesa deinstitutionalizacije i inkluzije u širu društvenu zajednicu, formalna seksualna edukacija predstavlja jedan od preduslova za podizanje kvaliteta života osoba sa autizmom i njihovog punopravnog društvenog prihvatanja.

Ključne reči: autizam, seksualno ponašanje, seksualna edukacija

UVOD

Ljudska seksualnost se može sagledati kao višedimenzionalna pojava (Cuskelly, Gilmore, 2007) koja je povezana sa biološkim, psihološkim i socijalnim determinantama (Glumbić, 2006). Već sam poku-

1 E-mail: slobodan2008@yahoo.com

2 Ovaj rad je proistekao iz projekta „Socijalna participacija osoba sa intelektualnom ometenošću“ koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (ev. br. 179 017).

šaj sveobuhvatnog definisanja ljudske seksualnosti ukazuje na njenu kompleksnost. Pored bioloških obeležja, Hafner pojmom ljudske seksualnosti obuhvata i seksualna znanja, verovanja, osećanja, stavove, vrednosti i ponašanje neke osobe, ali i odnose te osobe sa drugima (Haffner, 1990, prema Teodrović, Mišić, 1994). Njena važnost za pojedinca i društvo ogleda se u višestrukoj funkciji koju ima. Postizanje osećanja individualne sreće i zadovoljstva (funkcija užitka), međuljudske komunikacije (funkcija socijalizacije) i osiguravanje održavanja vrste (reproduktivna funkcija) predstavljaju, prema Volteru tri osnovne funkcije ljudske seksualnosti (Walter, 1986, prema Teodrović, Mišić, 1994).

Međutim, i pored značaja koji seksualnost ima u životu ljudi, u naučnoj i stručnoj literaturi je još uvek nedovoljno pažnje posvećeno seksualnosti osoba sa autizmom (Glumbić, 2005). Istorijski posmatrano, seksualnost ovih osoba je uglavnom sagledavana na negativan način. Postojalo je mišljenje da su osobe sa autizmom nezainteresovane za uspostavljanje intimnih odnosa (Sullivan, Caterino, 2008). Pored toga, smatralo se da imaju i nedovoljan nivo svesti o vlastitoj seksualnosti. Problemi seksualnog ponašanja ovih osoba su ignorisani ili su, sa druge strane, njihovi seksualni nagoni aktivno potiskivani, ponekad i upotrebom etički problematičnih tehnika (Lieberman, Melone, 1979, prema Glumbić, 2005).

Istraživanja, sprovedena u poslednje dve decenije, uticala su na potpunije razumevanje seksualnog ponašanja osoba sa autizmom, ali i na potrebu da se ovom pitanju posveti veća pažnja. Prvi sveobuhvatni prikaz seksualnog ponašanja osoba koje pripadaju autističkom spektru dali su Harakopos i Pedersen. Jasne znake seksualnog ponašanja, bilo u formi masturbacije, bilo u vidu seksualnog ponašanja usmerenog ka drugima, ispoljava 74% osoba sa autizmom, koje funkcionišu na različitom kognitivnom i komunikacionom nivou (Haracopos, Pedersen, 1992). U kasnijim studijama potvrđeno je da veliki broj osoba iz ove populacije ispoljava seksualna interesovanja i različite forme seksualnog ponašanja (van Bourgondien et al., 1997; Hellemans et al., 2007; Hellemans et al., 2010).

Međutim, ova interesovanja mogu biti ispoljena na socijalno neprikladan način, predstavljajući nekada problem, kako za okruženje,

tako i za osobu sa autizmom (Haracopos, Pedersen, 1992; Stokes, Kaur, 2005; Hellemans et al., 2007; Hellemans et al., 2010).

Neprikladno seksualno ponašanje predstavlja značajan izvor briga mnogih roditelja (Realmuto, Ruble, 1999) i osoblja koje radi sa osobama sa autizmom. Zabrinutost se javlja u vezi sa mogućim ishodima pogrešnih interpretacija takvog ponašanja (Stokes, Kaur, 2005; Kalyva, 2010). Roditelji ispoljavaju strah od mogućeg seksualnog iskorišćavanja svoje dece, polno prenosivih bolesti i neželjene trudnoće (Dalrymple et al., 1991).

Cilj

Cilj ovog rada je da se prikažu specifičnosti seksualnosti osoba koje pripadaju autističkom spektru, a koje mogu biti relevantne za kreiranje i primenu odgovarajućih programa seksualne edukacije.

METOD

Uvid u dostupnu literaturu je izvršen pretraživanjem elektronskih baza podataka koje su dostupne preko servisa Konzorcijuma biblioteka Srbije za objedinjenu nabavku (KoBSON), kao i pretragama preko pretraživača Google Scholar. Prilikom pretraživanja korišćene su sledeće ključne reči: autism, autistic, Asperger, sex, education, training, curriculum, evaluation. Pored toga, korišćene su i liste referenci iz radova koji su pronađeni na osnovu prethodne pretrage.

Specifičnosti seksualnog ponašanja osoba sa autizmom – potreba za posebnim programima seksualne edukacije

Interakcije sa drugima, iskustva, kao i neformalna i formalna edukacija, dovode do stalnog menjanja našeg pogleda na seksualnost (Koller, 2000). Deca tipičnog razvoja (TR) mnoge informacije o seksualnosti i socijalnim pravilima koja regulišu socio-seksualno ponašanje stiču kroz interakcije sa vršnjacima, kao i kroz druge vidove neformalne edukacije. Međutim, kvalitativno oštećenje socijalnih interakcija i

komunikacije, ograničeni, repetitivni i stereotipni obrasci ponašanja, interesovanja i aktivnosti (American Psychiatric Association, 1994), kao bazične karakteristike autizma, mogu ograničiti mogućnost osoba sa autizmom da razviju prikladne oblike seksualnosti u okviru procesa neformalne edukacije (Sullivan, Caterino, 2008). Promene koje se dešavaju tokom puberteta, poput naglog telesnog rasta, pojavljivanje sekundarnih polnih karakteristika i naglog porasta seksualnog nagona kod dece sa autizmom mogu biti slične onim koje se dešavaju vršnjacima TR. Međutim, kod dece sa autizmom, ove promene nisu praćene odgovarajućim psiho-socijalnim razvojem što može biti problematično za samu osobu, kao i za njeno okruženje (Sullivan, Caterino, 2008). Emocionalni i bihejvioralni problemi osoba sa pervazivnim poremećajem razvoja, poput anksioznosti, agitiranosti ili agresije, nekada mogu biti rezultat nezadovoljenih seksualnih nagona (Glumbić, 2005). Programi seksualne edukacije mogu biti neophodna podrška za razvoj zdravih socio-seksualnih odnosa. Da bi bili efikasni, pristupi seksualnoj edukaciji za osobe sa autizmom bi trebalo da se zasnivaju i na tačnom poznavanju specifičnosti različitih aspekata seksualnosti ovih osoba. Iako veliki broj osoba sa autizmom ima ispotprosečne intelektualne sposobnosti, neki autori ukazuju na neefikasnost programa seksualne edukacije namenjene osobama sa intelektualnom ometenošću (IO) koje nemaju autizam (Melone, Lettick, 1983; Sullivan, Caterino, 2008). Glavni nedostatak takvih programa je njihova nedovoljna usmerenost na socijalne i komunikacione deficite koji predstavljaju inherentno obeležje autizma. Sagledavanje karakteristika seksualnog ponašanja ovih osoba, kao i razlika tog ponašanja u odnosu na seksualno ponašanje osoba sa IO, ali i osoba TR, može biti od pomoći u kreiranju i primeni prikladnih programa seksualne edukacije za populaciju osoba sa autizmom. Veći broj istraživanja usmerenih na seksualnost osoba koje pripadaju autističkom spektru poremećaja daje bližu sliku ove problematike.

U već pomenutoj studiji Harakoposa i Pedersena, uočeno je da veliki broj osoba sa autizmom ispoljava seksualne interese i seksualno ponašanje, ali i teškoće da zadovolje svoje seksualne potrebe, kao i da su razlike u ispoljavanju seksualnog ponašanja bile povezane sa nivoom njihovog funkcionisanja. Masturbacija je bila najčešći oblik ovog ponašanja kod osoba nižeg funkcionalnog nivoa (zabeležena kod 76%

ispitanika), dok se seksualno ponašanje usmereno ka drugima ređe javljalo (27%). Ovaj trend je bio obrnut kod visokofunkcionalnih ispitanika. Seksualno ponašanje usmereno ka drugima (55%) je bilo nešto češće u odnosu na masturbaciju (50%). Razlike su uočene i kada je u pitanju neprikladno ispoljavanje seksualnosti. Masturbacija u javnosti je bila češća kod osoba sa nerazvijenim govorom (90%) u odnosu na pojavu istog ponašanja kod ispitanika sa razvijenijim govornim sposobnostima (47%). Iako najveći broj ispitanika masturbira, rezultati ove studije pokazuju da značajan procenat njih ne uspeva da dostigne orgazam. Takođe, samo jedna osoba iz uzorka je imala seksualne odnose, iako skoro polovina ispitanika pokazuje seksualno ponašanje usmereno prema drugima. Autori ukazuju na to da se nerešeni seksualni problemi mogu povezati sa problematičnim ponašanjem, poput agresivnosti i samopovređivanja, i da je ovo naročito slučaj kod onih ispitanika koji svoje seksualno ponašanje usmeravaju prema drugima.

Slične razlike u ispoljavanju seksualnosti u odnosu na funkcionalni nivo uočene su i u istraživanju u kome je kod učenika sa niskofunkcionalnim autizmom zabeleženo više neprihvatljivih oblika seksualnog i socijalnog ponašanja, nego kod dece sa visokofunkcionalnim autizmom (Kalyva, 2010). Učenici sa visokofunkcionalnim autizmom su bolje razumeli seksualne teme i dobijali više seksualne edukacije u odnosu na decu sa niskofunkcionalnim autizmom. Ipak, nastavnici izražavaju veću zabrinutosti za budućnost onih prvih; moguće je da oni opažaju decu sa visokofunkcionalnim autizmom kao onu koja imaju veće mogućnosti da ostvare seksualno iskustvo u zajednici.

Osobe sa autizmom se u pojedinim aspektima seksualnosti razlikuju i od osoba sa IO. Te razlike se ogledaju u nižem nivou znanja ili informacija o seksualnom razvoju, seksualnim vezama i ponašanjima, kontracepciji, polno prenosivim bolestima i neželjenoj trudnoći kod ispitanika sa autizmom (Mladenovska, Trajkovski, 2010), kao i slabijoj sposobnosti definisanja termina u vezi sa seksualnošću (Konstantareas, Lunskey, 1997). Osobe sa autizmom su pokazivale značajno više teškoća da se adaptiraju na promene koje se dešavaju na telu tokom puberteta, kao što su nagli rast, jutarnje erekcije, rast pubičnih dlaka. Kao moguće, ali ne i definitivno objašnjenje, navodi se otpor prema promenama koji je često povezan sa autizmom (Hellemans et al., 2010).

Prethodnim istraživanjima ukazano je na neke razlike u seksualnosti između osoba sa autizmom i osoba sa IO, ali i na razlike koje postoje među osobama sa autizmom različitog funkcionalnog nivoa. Usmeravajući se na osobe sa visokofunkcionalnim autizmom, pojedini istraživači opisuju razlike između ispitanika navedene populacije i ispitanika tipičnog razvoja. Tako npr. Stouks i Kaur (Stokes, Kaur, 2005) navode da bi seksualno ponašanje petnaestogodišnjeg adolescenta sa visokofunkcionalnim autizmom odgovaralo ponašanju desetogodišnjeg deteta TR. U istraživanju ovih autora, deca sa visokofunkcionalnim autizmom su bila manje svesna koncepta privatnosti i nisu uvek tražila privatnost za ponašanja koja to obično zahtevaju, kao što su svlačenje odeće, masturbacija ili dodirivanje vlastitih genitalija. Ispitujući samopercepciju mlađih odraslih osoba sa visokofunkcionalnim autizmom i njihovih vršnjaka TR, Mezabin i Stouks (Mehzabin, Stokes, 2010) saopštavaju da, čak i kada pokazuju sličan nivo poznavanja pravila privatnosti kao i osobe TR, ispitanicima sa autizmom ipak nedostaje dublje razumevanje ovog koncepta. Za razliku od vršnjaka TR koji su navodili potrebu za privatnošću za intimna ponašanja, poput seksa, pisanja dnevnika ili čitanje pisma, osobe sa visokofunkcionalnim autizmom su navodile ponašanja kao što su spavanje i sanjarenje. U oba istraživanja (Stokes, Kaur, 2005; Mehzabin, Stokes, 2010) ispitanici sa visokofunkcionalnim autizmom su pokazali slabije poznavanje različitih tema koje su u vezi sa seksualnošću, poput seksualne higijene, načina ponašanja prema osobi koja ih privlači, koncepta humane reprodukcije, kontrole rađanja i polno prenosivih bolesti, kao i značajno manju uključenost u socijalna ponašanja u odnosu na ispitanike TR.

U tekstu koji sledi biće opisani pojedini programi seksualne edukacije za osobe koje pripadaju autističkom spektru poremećaja uz navođenje osnovnih smernica za njihovu realizaciju.

Pristupi seksualnoj edukaciji osoba sa autizmom

Seksualna edukacija u širem smislu podrazumeva razvoj odgovarajućih veština i oblikovanje ponašanja, odnosno ona poprima oblike seksualnog treninga ili obuke u konkretnim životnim uslovima (Bratković, 2000). Već pomenuta potreba za specifičnim programima sek-

sualne edukacije za osobe koje pripadaju autističkom spektru poremećaja dovela je do pojave većeg broja pristupa u ovoj oblasti.

Benhaven škola

Polazeći od činjenice da programi seksualne edukacije kreirani za osobe sa IO često ne odgovaraju osobama koje imaju veoma ograničene sposobnosti da ostvare relacije sa okruženjem, krajem sedamdesetih godina prošlog veka razvijen je poseban program seksualne edukacije za učenike sa umerenim stepenom autizma i/ili neurološkim oštećenjima (Melone, Lettick, 1983). Ovaj program, nazvan „Seksualnost i socijalna svesnost – kurikulum za umereno autistične i/ili neurološki oštećene osobe”, inicijalno je bio primenjen u Benhavenu. Program se bazirao na nekoliko principa:

- učenike treba podučavati onim ponašanjima koja se mogu smatrati socijalno prihvatljivim i odgovarajućim na svim uzrastima. Npr., umesto zagrljaja koji se daje kao nagrada za uspešno izvršen zadatak, osoblje će koristiti manje prisne kontakte, poput tapšanja po ramenu ili stiska šake za dobro obavljen zadatak, kako kod starijih, tako i kod mlađih učenika;
- masturbacija nije zabranjena, ali se učenik mora naučiti gde je ona dozvoljena i da njeno ispoljavanje u javnosti nije prihvatljivo;
- ne treba ohrabrivati ispoljavanje onih obrazaca ponašanja koji bi mogli da dovedu do razočaranja i frustracija kod učenika. Npr., ostvarivanje fizičke intimnosti se ne ohrabruje, ali se veze i odnosi sa drugima, koje nisu intimne, romantične prirode mogu ohrabrivati.

Od svih članova osoblja, koji mogu biti u kontaktu sa učenikom, očekuje se da se dosledno pridržavaju navednih opštih smernica, ali i smernica datih u samom programu seksualne edukacije za određenog učenika. Programom je obuhvaćeno šest tematskih celina: identifikovanje delova tela, menstruacija, masturbacija, lekarski pregled, lična higijena i socijalno ponašanje. Za svaku temu razrađeni su ciljevi i specifični zadaci, kao i osnovna terminologija koja se koristi unutar određene tematske celine. Učenju nove teme trebalo bi pristupiti tek kada je učenik ovladao prethodnom. Kvalifikovanost za uključivanje u program seksualne edukacije određuje se prema nekim od sledećih

parametara: uzrast, posedovanje jezičkih sposobnosti neophodnih za razumevanje materijala, nivo socijalnog funkcionisanja, emocionalna spremnost, ispoljavanje disruptivnih ponašanja, pažnja i dr. Programom je predviđen rad u grupama, istopolnim ili mešovitim, u zavisnosti od tematske celine koja se obrađuje. Instruktori su uvek istog pola kao i učenici, osim kod obrade zajedničkih tema u mešovitim grupama. U zavisnosti od sadržaja, koriste se verbalne instrukcije, slikovni ili grafički prikazi, igranje uloga i dr. Jedno od značajnih obeležja ovog programa predstavlja saradnja sa roditeljima. Roditeljima se daju precizna uputstva na koji način da rade sa svojim detetom na usvajanju i učvršćivanju koncepta koji su predviđeni programom seksualne edukacije.

Funkcionalno programiranje

Kako osobe sa autizmom imaju ograničene mogućnosti za usvajanje informacija o seksualnosti i razvijanje prikladnih, socijalno prihvatljivih obrazaca ponašanja kroz proces incidentalnog učenja, grupa autora (Dalrymple et al., 1991) naglašava potrebu da određene informacije i oblici ponašanja treba da budu eksplicitno učeni kroz planski organizovanu edukaciju. Autori opisuju elemente postupka funkcionalnog programiranja u oblasti seksualne edukacije za adolescente i odrasle osobe sa autizmom. Procena različitih aspekata seksualnosti predstavlja prvi korak u planiranju seksualne edukacije. U tu svrhu konstruisane su posebne bihevioralne liste za prikupljanje informacija o opserviranom seksualnom ispoljavanju, interakcijama sa drugim ljudima, svesnosti i prihvatanju sebe, kao i o ličnoj higijeni i vođenju brige o sebi. Sledeći korak je razvijanje ciljeva seksualne edukacije za određenu osobu sa autizmom. Ovaj deo planiranja se bazira na prethodnoj proceni potreba određenog korisnika i sagledavanja parametara koji se tiču stanovanja i društvene zajednice u koju je taj korisnik uključen. Ovom obukom bi mogli biti obuhvaćeni učenje o rastu i razvoju (promene na telu, menstruacija, ejakulacija, razvoj grudi i rast dlaka), pristojnosti, razumevanje javnih i privatnih ponašanja i okruženja, razlikovanje poznatih i nepoznatih osoba (članova porodice, prijatelja, poznanika i stranaca), seksualna osećanja i njihovo ispoljavanje i učenje o sigurnom seksu. Nakon određivanja individualnih

ciljeva i zadataka, sledeći korak je podučavanje socio-seksualnim konceptima i ponašanjima.

U zavisnosti od kognitivnih i komunikacionih sposobnosti osobe, načina na koji ona najbolje uči, kao i načina života, pristup u podučavanju istog koncepta može biti sasvim različit za dve osobe sa autizmom. Na primer, u oblasti učenja o rastu i razvoju, jedna osoba može učiti da razlikuje decu od odraslih ili životinja, dok bi druga mogla biti podučavana razlikovanju dečaka od devojčica ili muškaraca od žena. Strategije podučavanja se mogu razlikovati i u zavisnosti od koncepta kojim osoba treba da ovlada. U oblasti rasta i razvoja mogu se koristiti realne slike, video prikazi, lutke i modeli delova tela, pri čemu je neophodno napraviti asocijaciju sa učenikovim vlastitim telom. Za razvijanje prikladnog modela ponašanja tokom menstrualnog ciklusa mogu se koristiti vizuelni podsetnici ili uključivanje sistema nagrađivanja u proceduru obuke. Ispoljavanje seksualnog ponašanja, poput masturbacije, može zahtevati da osoba nauči koja su mesta privatna i kada je određeno ponašanje dozvoljeno. Obeležavanje privatnih prostorija, koje služe za takva ponašanja (npr. kupatila, spavaće sobe), kao i korišćenje kartica, vizuelnih indikatora (npr. zelenog svetla) i tajmera za označavanje početka neke aktivnosti/ponašanja mogu pomoći osobi sa autizmom da nauči gde, kada i koliko dugo može da se bavi određenom aktivnošću (npr. masturbacijom). Bez obzira na strategiju koja se koristi, opšti zahtev je da instrukcije budu jasne, specifične i konkretne. Ne preporučuje se korišćenje grupnih predavanja koja bi verovatno bila neadekvatna za većinu osoba sa autizmom.

TEACCH

U okviru programa tretmana i obrazovanja dece sa autizmom i druge dece sa problemima u oblasti komunikacije (*Treatment and education of autistic and related communication handicapped children – TEACCH*) učinjen je jedan od prvih pokušaja da se uspešni pristupi u tretmanu i edukaciji dece sa autizmom primene i na adolescente i odrasle osobe (Mesibov, Schopler, 1983). U cilju obezbeđivanja podrške ovim osobama u zajednici, tokom razvoja TEACCH programa za odrasle, uočena je potreba da se kreiraju posebne usluge tj. programi usmereni na seksualnost ovih osoba. Mesibov i Šopler navode tri osnovna

koncepta koji usmeravaju planiranje i realizaciju programa seksualne edukacije u okviru ovog pristupa:

- potrebe za seksualnom edukacijom i obim u kome će ona biti pružena zavise od funkcionalnog nivoa osobe sa autizmom;
- vrednosne sudove o pojedinim oblicima seksualnog ponašanja važno je razdvojiti od tehnika podučavanja tim ponašanjima;
- seksualna edukacija treba da bude proces koji će se sprovoditi kontinuirano tokom vremena, u različitim okruženjima, a ne izolovani segment podučavanja u jednom periodu života i samo u jednom okruženju.

Šopler navodi da program seksualne edukacije sadrži četiri razvojna nivoa. Pristup svakom nivou edukacije određuje se na osnovu stepena kognitivnog funkcionisanja osobe sa autizmom (Schopler, 1997, prema Sullivan, Caterino, 2008), kao i težine oštećenja jezičkih, odnosno komunikacionih sposobnosti (Mesibov, Schopler, 1983). Osobe sa težim oštećenjima kognitivnih i jezičkih sposobnosti uključuju se u prvi ili najniži nivo seksualne edukacije. Na ovom nivou, bihevioralnom modifikacijom i učenjem putem odvojenih pokušaja, osoba se usmerava ka prikladnom ispoljavanju ponašanja koja zahtevaju privatnost (korišćenje toaleta, oblačenje, masturbacija). Osoba se uči šta da radi, gde i kada može da ispolji određeno ponašanje. Na drugom i trećem nivou seksualne edukacije sadržajima su obuhvaćeni: lična higijena, delovi tela, uključujući i polne karakteristike, kao i njihova funkcija. Visokofunkcionalnim osobama sa autizmom biće pružena sva četiri nivoa edukacije. Na poslednjem, četvrtom nivou, visokofunkcionalne osobe se upoznaju sa širokim rasponom heteroseksualnih ishoda i podučavaju se prikladnim interpersonalnim odnosima. U realizaciji ovog programa seksualne edukacije naglašava se značaj saradnje između profesionalaca i roditelja kao koterapeuta (Mesibov, Schopler, 1983; Schopler, 1997, prema Sullivan, Caterino, 2008).

ABA

Zastupajući stav da seksualnu edukaciju osoba sa autizmom treba zasnovati na empirijski verifikovanim pristupima u radu sa ovom populacijom, Vulf i saradnici (Wolfe et al., 2009) predlažu korišćenje primenjene analize ponašanja (*Applied Behavior Analysis – ABA*) u tom

domenu edukacije. Osnovne strategije podučavanja sadržajima socio-seksualnog kurikuluma bi uključivale modelovanje ponašanja uz pomoć video prikaza, vizuelnih strategija, socijalnih priča i analize zadataka. Izbor određene strategije treba da bude individualizovan u skladu sa ponašanjem koje treba naučiti ili promeniti, kao i sposobnostima osobe (npr. način ostvarivanja komunikacije). Sadržaji socio-seksualne edukacije trebalo bi da pokriju četiri šire oblasti: biologiju i reprodukciju, zdravlje i higijenu, odnose sa drugima, samozaštitu/samozastupanje (Wolfe, Blanchett, 2003). Ove oblasti su dalje razrađene na određene podteme. Na primer, domen odnosa sa drugima uključuje socijalne veštine, odgovornost prema vršnjacima, tipove porodica i porodične uloge, osećanja i njihovo izražavanje, zabavljanje i brak, roditeljstvo, seksualnu orijentaciju. Primena bilo koje od navedenih strategija unutar pomenutog kurikuluma zahteva prethodno identifikovanje ciljne veštine ili ponašanja koje osoba sa autizmom treba da razvije. Takođe, odabrane strategije bi trebalo da budu odobrene od strane roditelja i osoba koje će ih primenjivati, pri čemu je poželjno da i roditelji budu uključeni u planiranje i realizaciju programa socio-seksualne edukacije (Wolfe et al., 2009).

Socijalne priče

Ističući da deficit socijalnih veština može biti značajan ograničavajući faktor prikladnog socio-seksualnog razvoja osoba sa autizmom, Tarnai i Vulf (Tarnai, Wolfe, 2008) daju prikaz mogućeg korišćenja socijalnih priča u seksualnoj edukaciji ovih osoba. Autori smatraju da socijalne priče predstavljaju uspešnu nastavnu strategiju eksplicitnog podučavanja. Ova strategija uključuje analizu određenog ponašanja/situacije, pružanje prikladnog modela ponašanja u pisanoj formi uz mogućnost kombinovanja sa vizuelnim znacima (npr. slike), proveru razumevanja, kao i podsećanje na prikladno ponašanje uz korektivnu povratnu informaciju ukoliko je potrebno. Socijalne priče omogućavaju prilagođavanje programa seksualne edukacije specifičnim socijalnim ograničenjima osoba sa autizmom, fokusiranjem na interpersonalne aspekte ponašanja. One mogu pomoći osobi da se unapred pripremi za promene koje se dešavaju tokom seksualnog razvoja. Pored preventivne funkcije, socijalne priče se mogu koristiti i za prevazilaženje nastalih problematičnih situacija, nudeći osobi moguće rešenje.

Tarnai i Vulf daju primer jedne socijalne priče usmerene na prihvatanje vlastite seksualnosti i prikladnog socijalnog ponašanja: „Moje ime je Džejms. Ja ponekad razmišljam o seksu i genitalijama. U redu je razmišljati o seksu i genitalijama. Ja ću se truditi da zadržim svoje misli u sebi. To je veoma važno. Ja mogu postaviti pitanje majci ili ocu kada sam zbunjen”. Izradi socijalne priče prethodi evaluacija neželjenog ponašanja, osiguravanje da će poboljšanje u određenom ponašanju dovesti do povećanja funkcionalnog/adaptivnog ponašanja, odabir socijalne veštine kojom osoba treba da ovlada, a koja će da služi kao zamena za neprihvatljivo/problematično ponašanje. Čitanje socijalne priče trebalo bi da prethodi realnoj situaciji u kojoj će određena socijalna veština biti korišćena uz njeno ponovljeno čitanje tokom perioda intervencije. Ukoliko osoba napreduje u ovladavanju željenim ponašanjem, korišćenje socijalne priče se može postepeno smanjivati. Nakon ovladavanja socijalnom veštinom/ponašanjem u realnim situacijama, korišćenje određene socijalne priče može se proširiti i na druge slične situacije u cilju održavanja i generalizacije poželjnog ponašanja na različite situacije i okruženja (Tarnai, Wolfe, 2008).

Danski izveštaj

Na osnovu rezultata ranije pomenutog istraživanja Harakoposa i Pedersena, sačinjen je *Danski izveštaj* koji sadrži i nekoliko značajnih smernica za kreiranje i realizaciju programa seksualne edukacije kod osoba sa autizmom. Pre izrade plana seksualne edukacije neophodno je sprovesti sistematičnu analizu ponašanja određene osobe sa autizmom, koja počinje utvrđivanjem znakova seksualnog ponašanja koje ta osoba ispoljava. U ovom segmentu opservacije, potrebno je odrediti da li osoba ispoljava definitivne znake seksualnog ponašanja tj. da li pokazuje seksualnu uzbuđenost. Ukoliko su definitivni znaci seksualne uzbuđenosti identifikovani, sledi dalja, detaljna procena seksualnog ponašanja koja obuhvata:

- utvrđivanje ka kome ili ka čemu je usmerena seksualna želja;
- određivanje da li je seksualni nagon podstaknut unutrašnjim ili spoljašnjim stimulusima;
- opisivanje situacije u kojoj se ponašanje javlja;
- utvrđivanje učestalosti, trajanja i intenziteta seksualnog ponašanja;

- utvrđivanje kako okruženje reaguje na ispoljeno seksualno ponašanje;
- opis stepena zadovoljstva osobe.

Dalje planiranje programa seksualne edukacije treba da uzme u obzir ono što je za određenu osobu sa autizmom realno i poželjno, kao i socijalna pravila i norme njenog neposrednog okruženja, uključujući i stavove i interese drugih osoba (Haracopos, Pedersen, 1992).

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Veliki broj autora se slaže u stavu da je osobama sa autizmom neophodna formalna seksualna edukacija, kao i da rad na razvoju socijalnih veština treba da bude sastavni deo te edukacije (Koller, 2000; Stokes, Kaur, 2005; Stokes et al., 2007; Hellemans et al., 2007; Sullivan, Caterino, 2008; Mehzabin., Stokes, 2010). Međutim, rezultati istraživanja pokazuju da ovaj vid edukacije još uvek ne predstavlja ustaljenu nastavnu praksu kada su u pitanju osobe sa autizmom (van Bourgondien et al., 1997; Mladenovska, Trajkovski, 2010; Mehzabin, Stokes, 2010). Oni koji bi trebalo da je sprovede mogu biti nedovoljno pripremljeni za taj zadatak. Zanimljiv je nalaz da 83% studenata specijalne edukacije u Makedoniji, koji se školuju za rad sa populacijom osoba sa ometenošću, smatra da su im potrebne dodatne informacije ili obuka u vezi sa seksualnim razvojem ove populacije (Mladenovska, Trajkovski, 2010). Iako ovo može biti specifičnost određenog obrazovnog sistema, neophodno je svim osobama koje mogu biti uključene u seksualnu edukaciju (roditelji, specijalni edukatori, nastavnici, psiholozi i dr.) pružiti adekvatne informacije o karakteristikama seksualnosti osoba sa autizmom.

Prethodno prikazana istraživanja mogu biti značajan izvor takvih informacija, ali metodološka ograničenja i razlike između sprovedenih studija ograničavaju mogućnost pouzdane generalizacije nalaza. Većinom istraživanja obuhvaćen je mali broj ispitanika ili su podaci o seksualnom ponašanju dobijeni samo od jednog informanta (roditelja, nastavnika, člana osoblja, osobe sa autizmom). Takođe, seksualno ponašanje je ispitivano kod osoba sa autizmom koje žive u različitim okruženjima (porodica, grupni smeštaj, institucija). Kaliva navodi mogućnost da određeno seksualno ponašanje osoba sa autizmom možda

neće biti ispoljeno u nekom okruženju zbog nedostatka socijalnih partnera (Kalyva, 2010). Tako na primer, ispoljeni oblici ponašanja i njihova učestalost u školi, usled prisustva vršnjaka, mogu se razlikovati od onih kod kuće, pa se mišljenja roditelja i nastavnika o seksualnom ponašanju određenog deteta ne moraju podudarati. Na sličan problem, mogućeg potcenjivanja učestalosti seksualnog ponašanja osoba sa autizmom, ukazano je i kada se saopštenja o seksualnom ponašanju dobijaju samo od osoblja nasuprot direktne opservacije korisnika (van Bourgondien et al., 1997).

I pored navedenih ograničenja, relativna konzistentnost nalaza u pogledu uticaja funkcionalnog nivoa osoba sa autizmom na njihovo seksualno ponašanje (Haracopos, Pedersen, 1992; Kalyva, 2010) značajna je za razvijanje prikladnih programa seksualne edukacije. Neophodnost individualne procene kognitivnih, socijalnih, verbalnih, odnosno komunikacionih sposobnosti deteta ili odrasle osobe sa autizmom, naglašena je u svim prikazanim pristupima. Razvojni karakter pojedinih programa bi trebalo da zadovolji različite individualne potrebe osoba koje pripadaju autističkom spektru poremećaja. Međutim, izuzev Behaven programa, pregledom literature nisu pronađeni radovi u kojima je vršena evaluacija efikasnosti navedenih programa. Usled toga, preporuka pojedinih autora da se u domenu seksualne edukacije primene postojeći pristupi podučavanja osoba sa autizmom čija je efikasnost empirijski potvrđena (npr. Wolfe et al., 2009), čini se za sada sasvim opravdanom.

Iako se neki principi na kojima se zasnivaju prikazani programi, kao i strategije podučavanja unutar njih, mogu razlikovati, za sve programe je zajedničko da su usmereni ka pružanju podrške osobama sa autizmom da razviju prikladne socio-seksualne odnose. Seksualna edukacija bi trebalo da omogući sticanje zdravih seksualnih navika, ali i podizanje nivoa samopoštovanja i prevenciju seksualne eksploatacije ovih osoba (Koller, 2000). U uslovima tekućih procesa deinstitutionalizacije i inkluzije u širu društvenu zajednicu, formalna seksualna edukacija predstavlja važan preduslov za podizanje kvaliteta života osoba sa autizmom.

LITERATURA

1. American Psychiatric Association (1994). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th ed). Washington, DC: Author.
2. Bratković, D. (2000). *Edukacija o spolnosti osoba s mentalnom retardacijom: priručnik*, Hrvatski savez udruga za osobe s mentalnom retardacijom, Zagreb.
3. Cuskelly, M., & Gilmore, L. (2007). Attitudes to Sexuality Questionnaire (Individuals with an Intellectual Disability): Scale development and community norms. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 32 (3), 214–221.
4. Dalrymple, N., Gray, S., & Ruble, L. (1991). *Sex education: Issues for the person with autism*. Bloomington, IN: Ind.: Indiana Resource Center for Autism, p21.
5. Glumbić, N. (2005). Poremećaji seksualne preferencije osoba sa autizmom. *Beogradska defektološka škola*, 3, 127-137.
6. Glumbić, N. (2006). *Odrasle osobe sa autizmom*. Grad, Kragujevac.
7. Harcopos, D., & Pedersen, L. (1992). Sexuality and autism: A nationwide survey in Denmark. Unpublished manuscript.
8. Hellemans, H., Colson, K., Verbraeken, C., Vermeiren, R., & Deboutte, D. (2007). Sexual behavior in high-functioning male adolescents and young adults with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37, 260–269.
9. Hellemans, H., Roeyers, H., Leplae, W., Dewaele T., & Deboutte, D. (2010). Sexual behavior in male adolescents and young adults with autism spectrum disorder and borderline/mild mental retardation. *Sexuality and Disability*, 28 (2), 93–104.
10. Kalyva, E. (2010). Teachers' perspectives of the sexuality of children with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 4, 433–437.

11. Koller, R. (2000). Sexuality and adolescents with autism. *Sexuality and Disability*, 18 (2), 125–135.
12. Konstantareas, M. M., & Lunskey, Y. J. (1997). Sociosexual knowledge, experience, attitudes, and interests of individuals with autistic disorder and developmental delay. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 27 (4), 397–413.
13. Mehzabin, P., & Stokes M. A. (2011). Self-assessed sexuality in young adults with High-Functioning Autism. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 5, 614–621.
14. Melone, B. M., & Lettick, L. A. (1983). *Problems in handling emerging sex drives in autistic adolescents autism in adolescents and adults*. In E. Schopler, G. Mesibov (Eds.), *Autism in adolescents and adults*, 169-186. Plenum Press, New York.
15. Mesibov, G. B., & Schopler, E. (1983). The development of community-based programs for autistic adolescents. *Children's Health Care*, 12 (1), 20-24.
16. Mladenovska, B., & Trajkovski, V. (2010). Opinions and attitudes of parents and students for sexual development, sexual behavior and gender identity of persons with autism in the Republic of Macedonia. *Journal of special education and rehabilitation*, 110 (1-2), 7-24.
17. Realmuto, G. M., & Ruble A. L., (1999). Sexual Behaviors in Autism: Problems of Definition and Management. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 29(2), 121-127.
18. Stokes, M. A., & Kaur, A. (2005). High-functioning autism and sexuality: A parental perspective. *The National Autistic Society*, 9 (3), 266–289.
19. Stokes, M., Newton, E., & Kaur, A. (2007). Stalking, and Social and Romantic Functioning Among Adolescents and Adults with Autism Spectrum Disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37 (10), 1969-1986.
20. Sullivan, A., & Caterino C. L. (2008). Addressing the sexuality and sex education of individuals with autism spectrum disorders. *Education and treatment of children*, 31 (3), 381-394.

21. Tarnai, B., & Wolfe, S. P. (2008). Social stories for sexuality education for persons with autism/pervasive developmental disorder. *Sexuality and Disability*, 26 (1), 29-36.
22. Teodorović, B., & Mišić, D. (1994). Seksualno ponašanje osoba s umjerenom i težom mentalnom retardacijom. *Defektologija*, 30 (2), 161-168.
23. Van Bourgondien, M. E., Reichle, N. C., & Palmer, A. (1997). Sexual behaviour in adults with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 27 (2), 113-125.
24. Wolfe, P. S., & Blanchett, W. J. (2003). Sex education for students with disabilities: An evaluation guide. *Teaching Exceptional Children*, 36 (1), 46-51.
25. Wolfe, P. S., Condo, B., & Hardaway, E. (2009). Sociosexuality education for persons with autism spectrum disorders using principles of applied behavior analysis. *Teaching Exceptional Children*, 42 (1), 50-61.

SEXUALITY OF PERSONS WITH AUTISM: APPROACHES TO SEXUALITY EDUCATION

Slobodan Banković, Mirjana Đorđević
University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

Surveys conducted over the past two decades have resulted in a more complete understanding of the sexual behavior of persons with autism, but also the need to issue more attention. Although a large number of people with autism express sexual interest and various forms of sexual behavior, they are not always expressed in a socially acceptable way. The paper presents some approaches to sexuality education of persons with autism, as well as review the specific sexual behaviors that may be relevant to the design and implementation of appropriate programs of sexual education for this population. In terms of current processes of deinstitutionalization and inclusion in the wider community, formal sex education is a prerequisite for improving the quality of life of people with autism and their full social acceptance.

Key words: autism, sexual behavior, sexual education

Primljeno 10. 1. 2012.

Prihvaćeno, 24. 1. 2012.